

RECENSIONS

Josep i Àsenet. Introducció, text grec revisat i notes de Pius-Ramon Tragan. Traducció de Montserrat Ros i Pius-Ramon Tragan (Literatura intertestamentària, Suplementa 4), Barcelona: Alpha, 2005, 208 pp. [109 dobles].

El llibre del Gènesi explica que el faraó d'Egipte, després de constituir Josep administrador del seu regne, li va donar per muller la filla del sacerdot d'Heliòpolis, de la qual naixerien Manassès i Efraïm (Gn 41,45.50-52). Aquesta breu informació és la que, segles més tard, va inspirar la redacció d'un relat novel·lesc que reconstrueix la història d'aquesta relació i sobretot les implicacions del matrimoni d'un jueu amb una pagana. L'escrit, conegut amb el nom dels seus dos protagonistes principals, és objecte ara d'una acurada edició en la col·lecció de Literatura intertestamentària que ha iniciat la Fundació Bíblica Catalana.

El cos central del volum el constitueixen el text crític de l'obra, en el seu original grec, i una precisa i elegant traducció catalana. La reconstrucció del text grec és feta a partir de les principals edicions modernes, sobretot la de Burchard (2003), mentre que un ampli aparat crític recull les variants i permet de conèixer les opcions d'altres edicions importants, com la de Philonenko (1968). Aquest treball resulta útil, i necessari, perquè la tradició textual de l'obra és notablement complexa: en els manuscrits conservats es poden distingir fins a quatre famílies textuais, i, d'altra banda, existeixen dues versions del text, una de llarga i una de breu, que encara avui es disputen el reconeixement de la precedència cronològica.

La traducció catalana va acompanyada per una gran quantitat de notes explicatives, de tipus textual i exegetíc. Les múltiples dades de tipus filològic, històric i cultural que contenen permeten d'aprofundir amb precisió el rerefons i el sentit de les diverses informacions presents en el text. D'altra banda, recullen àmpliament les hipòtesis que es troben en la bibliografia científica i entren en diàleg, doncs, amb la investigació clàssica i recent sobre l'obra.

Cal fer un esment especial de la llarga i documentada introducció (pp. 9-77) que precedeix el text. En aquestes pàgines es troba tot allò que cal esperar en la presentació d'una edició d'aquesta mena. Tant les persones que entren en contacte per primera vegada amb l'obra com els especialistes seguiran amb profit el recorregut que Tragan fa per qüestions com la història del text, les versions antigues, les diverses opinions sobre el seu gènere literari, les hipòtesis sobre el lloc i la data de composició, els elements de paral·lelisme amb el Nou Testament, etc.

Josep i Àsenet constitueix una obra realment interessant per a conèixer l'ambient del judaisme hel·lenístic i per a entendre una mica més el context social i religiós en el qual va néixer i es va difondre el cristianisme. Es tracta d'un àmbit segurament encara poc estudiat i poc valorat en la investigació relativa al Nou Testament, a diferència del judaisme palestí, sens dubte més observat i més conegut en els cercles exegètics.

Som davant un escrit de caire popular, que té l'aspecte d'una novel·la d'amor i d'aventures. De fet, hi abunden els elements típics d'un relat d'aquestes característiques: episodis d'amor i d'odi, moments de violència, complots, suspens, fins a arribar a un final feliç. Tot plegat escrit en un llenguatge popular, la koiné grega que es parlava tot al voltant del Mediterrani oriental com a herència de l'imperi creat per Alexandre el Gran. En aquest cas, com passa en els escrits del món jueu, és una llengua esquitxada de semitismes i més concretament de biblicismes. La proximitat amb la versió grega dels LXX resulta innegable.

Ens trobem, doncs, amb tota probabilitat, en el context del judaisme hel·lenístic, si bé les hipòtesis sobre l'origen i la finalitat de l'obra s'han multiplicat, i van des dels qui la consideren una apologia del temple d'Heliòpolis fins als qui hi veuen un escrit cristià eclèctic. Tampoc no hi ha acord pel que fa a la datació de l'escrit, i les propostes van des del segle II aC fins al V dC. L'àmbit originari de l'obra té moltes probabilitats de ser Egipte, i més concretament Alexandria, tot i que s'han proposat altres localitzacions (Àsia Menor, Palestina, Síria...).

Pel que fa a l'objectiu de l'obra, resulta clar que es tracta d'una apologia de la fe monoteista d'Israel. Àsenet, una noia pagana, a través del contacte amb Josep descobreix el Déu únic i s'hi adhereix plenament. Podria tractar-se, doncs, d'un escrit adreçat als jueus per a encoratjar a una acceptació plena dels prosèlits. Tanmateix, sembla probable que l'escrit tingui igualment una finalitat missionera. Tal com resumeix Tragan després de la seva detallada anàlisi del gènere literari de l'obra i de repassar les múltiples hipòtesis (pp. 27-43), el text «es presenta com una apologia de la religió jueva i com una invitació a les comunitats israelites a acollir els pagans convertits a la fe monoteista» (p. 43).

La conversió d'Àsenet pren, efectivament, un relleu notable i esdevé un dels temes majors de l'obra, que es pot entendre com una lloança de la conversió al judaisme. De fet, més que el relat d'un enamorament, és la història de com un jueu sedueix una pagana gràcies a la seva bellesa, la seva saviesa i la seva rectitud ètica. El llibre constitueix una paràbola de l'atractiu que suscita la fe monoteista d'Israel entre els pobles.

La lectura de *Josep i Àsenet* resultarà especialment instructiva amb vista a la interpretació del Nou Testament. En primer lloc, pel tipus de llengua que hi és usat, proper al dels primers escrits cristians. D'altra banda, pels nombrosos punts de contacte més o menys directes que s'hi poden descobrir, alguns dels quals són analitzats per Tragan en la introducció (pp. 48-55). Es poden esmentar, entre molts altres, la importància de la *metanoia*, la presència de missatgers celestials, la invitació a no tornar mal per mal, els àpats rituals amb el pa i la copa, el títol «fill de Déu», la noció de la fe com a do, etc. Tot plegat constitueix una invitació a recordar que l'origen de molts dels primers cristians, i dels seus escrits, se situa en el judaisme de la diàspora.

La publicació d'aquest volum constitueix una aportació ben valuosa als estudis bíblics del nostre país i a la cultura catalana en general. El professor Tragan, després de tants anys d'investigació i de docència en diversos països, ara ens permet de gaudir

dels fruits de la seva competència i del seu treball. És igualment perceptible en el llibre la mà curiosa i professional de la professora Montserrat Ros.

Un nou escrit de Literatura intertestamentària s'afegeix, doncs, als que ha publicat en els darrers anys l'Institut Cambó. La col·lecció és encara incipient i fràgil, però malgrat tot va avançant per a oferir un accés directe a textos ben interessants de l'entorn del món bíblic. Tant de bo que pugui consolidar-se i continuar prestant aquest valuós servei a l'exègesi i a la cultura.

Agustí Borrell

S. AURELII AUGUSTINI, *Epistolae I-LV* (Cura et studio Kl.D. Daur), Turnhout, 2004, CCL, XXXI, XXXVIII, 268 pp. S. AURELII AUGUSTINI, *Epistolae LVI-C* (Cura et studio Kl.D. Daur), Turnhout, 2005, CCI, XXXIA, XVIII + 266 pp.

El «Corpus Christianorum» ja ha publicat moltes de les grans obres del bisbe d'Hipona, i amb aquests dos volums inicia l'edició crítica de les més de tres-centes cartes que formen el seu epistolari. Cal tenir present, però, que Agustí, en morir, no deixà pas un registre de la seva correspondència com més tard farà el papa Gregori el Gran. Pel testimoni de l'*Indiculum* de Posidi, que a la seva mort inventarià els seus originals tal com estaven en la biblioteca d'Agustí, se sap que el bisbe les tenia en lots independents en els quals hi havia les que rebia juntament amb les seves respostes personals. Més tard, partint d'aquests materials, s'organitzaren diferents col·leccions parcials que en integrar-se les unes amb les altres originaren els grans manuscrits d'època carolíngia que ens les han conservades. Seran, però, els Maurins qui, en la segona meitat del segle XVII, en publicar les seves obres completes, oferiran als investigadors la col·lecció més completa de cartes agustinianes, després augmentada per algunes altres descobertes, entre les quals sobresurt la del professor Joan Divjak, publicada l'any 1981. Partint de tot això, Daur ofereix una nova edició crítica que serà la més completa de totes. L'edició compta amb la base de 131 manuscrits, el més antic dels quals és el Q.v.I.3 de la Biblioteca Imperial de Sant Petersburg, datat en els anys 397-426, encara en vida d'Agustí. En el segon volum hi figuren les cèlebres cartes 54-55 adreçades a Gener, on el bisbe tracta àmpliament de temes litúrgics i que són el primer tractat de teologia litúrgica conegut. Aquest preciós corpus de cartes agustinianes ens mostra la intensa relació epistolar que Agustí tingué amb els més importants personatges del seu temps. Mentre les Confessions són un testimoni essencial per a conèixer les seves vivències espirituals, les seves cartes ens mostren la intensa activitat pastoral que tingué en bé de l'Església catòlica, enfront principalment dels seus adversaris.

Miquel S. Gros i Pujol

Connaissance des Pères de l'Église. 94: Vies historiques et romanesques, Montrouge: Nouvelle Cité, 2004, 64 pp.

Aquesta prestigiosa col·lecció ha tingut l'encert de dedicar aquest petit volum a la literatura hagiogràfica cristiana, en els seus dos vessants de les vides de sants i de per-

sonatges importants veritablement històrics, així com les que són simplement inventades i que per això esdevenen gairebé novel·les escrites per a l'edificació dels fidels cristians. En la introducció, Marie-Anne Vannier explica breument l'objectiu i els límits del volum, i presenta els vuit investigadors que hi col·laboren. Després el prof. F. Heim, de la Universitat d'Estrasburg II, dóna una visió de conjunt d'aquestes *vitae* i de la influència que al llarg dels segles han tingut en la vida dels devots cristians. Recorda que no són pas una invenció cristiana, sinó una adaptació a les noves necessitats d'un gènere literari ja existent en la literatura greco-llatina per a posar homes excepcionals a l'admiració i a la imitació dels lectors. Ve després una interessantíssima presentació de la llegenda de la relació epistolar entre Jesucrist i el rei Abgar d'Edessa, el primer príncep que esdevingué cristià abans de Constantí, i de la imatge *acheiropoietes* del Senyor que originà. De la llegenda, en totes les seves versions conegudes, l'única cosa que sembla històrica és la conversió al cristianisme del rei Abgar IX, amic de l'emperador Septimi Sever. En anar a visitar-lo a Roma, l'any 202, hauria passat per Antioquia, on hauria rebut el baptisme. És més difícil, però, precisar quan s'originà la llegenda. L'estudi és signat per Marlène Kanaan, de la Universitat de Balamand, al Líban. Altres estudis parlen de la vida llegendària de santa Tecla, de l'apòcrif sobre Simó el Mag, dels problemes que encara presenta la vida de sant Agustí, malgrat les seves *Confessions*, els seus nombrosos escrits i la vida de tipus hagiogràfic que li dedicà el seu deixeble Posidi. Segueix un interessantíssim estudi signat pel professor Marcel Metzger de la Universitat d'Estrasburg B dedicat a les autobiografies col·lectives pseudo-apostòliques, que formen tot un conjunt a part i específic en l'antiga literatura cristiana dels segles III-V. L'autor creu convenient d'anomenar-les «Reculls de tradicions apostòliques». Al final, el volum encara conté dos altres estudis. L'un és signat per Raymond Rogé i parla de la vida en vers d'Adam escrita per sant Efrem de Nísibe, mentre que l'altre tracta de les antigues vides dels animals com a models dels vicis i de les virtuts, que tingueren tanta influència en la literatura i l'art medieval. És signat per Mireille Mentré, de la Universitat París IV, gran especialista en l'antiga miniatura hispana. En resum, cal dir que el volum, tot i ser de poques pàgines, és del més gran interès gràcies a la categoria dels autors que han intervingut en la seva redacció.

Miquel S. Gros i Pujol

AA. DD., *Nos sources. Arts et littérature syriaques* (Sources Syriaques 1), Antélias (Líban): Centre d'Études et de Recherches Orientales [CERO], 2005, 600 pp., 21 il·lustracions en color.

Aquest volum, amb una col·laboració nombrosa i variada, és el primer d'una col·lecció (Sources syriaques) projectada pel Centre d'Études et de Recherches Orientales, del Líban, col·lecció que té per objectiu —com diu el seu director, Maroun Atallah— editar la totalitat de textos que constitueixen el Patrimoni siríac. Aquestes edicions aniran acompanyades de traduccions en àrab i també en llengües internacionals. Això haurà de permetre de fer conèixer, en un àmbit no solament científic d'especialistes, sinó molt més ampli, la riquíssima literatura siríaca, que és, novament en paraules del director, un patrimoni mundial per a la humanitat. Recentment, un gran coneixedor del món siríac, el professor Sebastian Brock, referint-se a l'expressió, ja força difo-

sa, de Joan Pau II, dels «dos pulmons de l'Església», ha parlat de l'Orient siríac com d'un «tercer pulmó» per a l'Església, un món i una Església sovint oblidats per historiadors, teòlegs i ecumenistes.

Després d'un Prefaci, escrit per Maroun Atallah, en nom del Centre d'Études et de Recherches Orientales, i d'una Introducció de Sebastian Brock sobre la literatura siríaca en general, segueixen una sèrie de col·laboracions de diversos autors, que examinen els diversos aspectes de la literatura i de l'Església siríaca. Per a tenir-ne una idea concreta crec útil de donar-ne tots els títols, amb els noms de llurs autors:

Ignace Moussa DAOUD, *Importanza delle fonti e dei testi siriaci: il senso di una nuova collana* (pp. 21-33); Louis SAKO, *Les Syriaques dans leur contexte historique et géographique* (pp. 35-47); Françoise BRIQUEL-CHATONNET, *Les manuscrits syriaques* (pp. 49-73); Bas ter HAAR ROMENY, *The Syriac versions of the Old Testament* (pp. 75-105); Andreas JUCKEL, *Die Peschitta des Neuen Testaments – das gemeinsame Erbe der Syrischen Kirchen* (pp. 107-142); Paul FÉGHALI, *L'exégèse syriacque* (pp. 143-176); Vincent VAN VOSSEL, *Théologie syriacque* (pp. 177-198); Robert BEULAY, *Spiritualité et mystique syriaques* (pp. 199-227); Georges RAHME, *Les écrivains syriaques* (pp. 229-260); Hubert KAUFHOLD, *Die syrische Rechtsliteratur* (pp. 261-289); Sebastian BROCK, *Liturgical Texts* (pp. 291-313); Id., *Poetry* (pp. 315-338); Mahmoud ZIBAWI, *Les arts syriaques* (pp. 339-362 [les pp. 353-362 contenen les 21 il·lustracions del volum, totes relatives a aquest capítol]); Ray JABRE-MOUAWAD, *Les sources de l'hagiographie syriacque* (pp. 363-375); Herman TEULE, *Syriac Historiography* (pp. 377-400); Joseph YACOB, *Les Syriaques et les Missions* (pp. 401-422); Alain DESREUMAUX, *Les Apocryphes syriaques* (pp. 423-450); Sebastian BROCK, *Secular Literature* (pp. 451-474); Henri HUGONARD-ROCHE, *Textes philosophiques et scientifiques* (pp. 475-509); Paul FÉGHALI, *Les traductions en langue syriacque* (pp. 511-541); Basile AGGOULA, *Les inscriptions «Édesséniennes» et la naissance de l'écriture et de la langue syriacque* (pp. 543-579).

El volum s'acaba amb dos apèndixs de Sebastian BROCK, *Appendice 1: Time-Line of Syriac Literature* (pp. 581-58); *Appendice 2: For further Reading* (pp. 588-592), i una *Postface: Une trajectoire vers l'avenir*, de Simon ATALLAH, Superior general de l'Orde Antonià Maronita (pp. 593-597).

Aquest primer volum de la col·lecció «Sources Syriaques» vol ser tot ell, com ja es pot veure, una mena d'Introducció general a la publicació dels textos. És també un Manual d'iniciació a les lletres siríacques; en aquest sentit el llibre és d'una gran utilitat per a tenir-ne un primer coneixement. El fet de tractar en capítols separats i per autors diferents els diversos aspectes de la literatura siríaca (escriptors, Bíblia, litúrgia, espiritualitat, teologia, etc.) permet de fer una consulta més ràpida del tema que hom cerca de conèixer. Això mateix, però, fa que hi hagi una sèrie de repeticions: un mateix autor apareix tractat o esmentat en diversos capítols, bé que no sempre de la mateixa manera.

Les diverses col·laboracions es presenten en diferents llengües: la majoria en francès, però també en anglès (6), alemany (2), italià (1). En la presentació tipogràfica i de maquetació no hi ha uniformitat, cosa que fa pensar que cada capítol ha estat imprès tal com l'autor l'ha enviat en suport magnètic, cosa evident sobretot en el capítol *Die syrische Rechtsliteratur*, de Hubert Kaufhold, escrit en Helvètica, mentre que la resta ho és en Times (en aquest capítol, a més, segurament a causa de programes diferents, algunes transcripcions del siríac o de l'àrab han sortit defectuoses).

Cal remarcar un aspecte molt positiu: no hi ha capítols separats per a la tradició siríaca oriental i occidental, ni tampoc una divisió entre monofisites, nestorians o ortodoxos. És tota la tradició siríaca, tota la seva riquesa literària i de pensament, en el seu doble vessant, que constitueix un patrimoni comú de la humanitat. I és així com és contemplada en aquest volum.

Sigui'm permès d'expressar un doble desig de cara a una nova edició, que cal esperar que arribi. Seria molt d'agrair que s'unifiqués el sistema de transcripció, com també la forma dels noms de persones, alguns ben coneguts i familiars, que apareixen sota formes diferents, transcrits o occidentalitzats (seria llarg de donar-ne exemples). Això em porta al segon desig: hi trobo a faltar un índex de noms de persona, ja que molts autors apareixen en diversos capítols. Això facilitaria en gran manera la consulta del llibre i, a més, permetria de trobar el nom concret sota formes diferents.

Tot això, evidentment, no treu valor a aquest volum, que, repeteixo, ofereix una bona iniciació al món riquíssim de la literatura siríaca, eminentment cristiana, i que obre la porta a la publicació dels textos que aniran seguint. Caldrà seguir amb atenció aquestes «Sources Syriaques».

Sebastià Janeras

Tomáš ŠPIDLÍK, *La espiritualidad del Oriente Cristiano. Manual sistemático*, traducció de Céline Praud i Ana María Gago, Burgos: Monte Carmelo, 2004, 564 pp.

—, *La oración según la tradición del Oriente Cristiano*, traducció de Miguel Ángel Pardo, Burgos: Monte Carmelo, 2004, 585 pp.

— — Michelina TENACE — Richard ČEMUS, *El monacato en el Oriente Cristiano*, traducció de Céline Praud i Ana María Gago, Burgos: Monte Carmelo, 2004, 344 pp.

Tomáš Špidlík, jesuïta, professor emèrit del Pontificio Istituto Orientale de Roma, creat cardenal per Joan Pau II l'any 2003, és un gran coneixedor —reconegut internacionalment i interconfessionalment— de l'espiritualitat del cristianisme oriental. Deixeble d'un altre gran especialista, Irénée Hausherr, en fou el successor a les aules de l'Institut Oriental de Roma. Els qui vam tenir la sort de seguir-ne les classes coneixem prou bé la seva saviesa i alhora la seva senzillesa i bonhomia, el seu tracte afable amb els deixebles. Saviesa i senzillesa, dos trets que el defineixen perfectament. Fruit d'aquesta saviesa, d'aquest coneixement profund i viscut de l'espiritualitat cristiana oriental, són les obres que presentem, traduïdes del francès, la primera (*La spiritualité de l'Orient chrétien. Manuel systématique*) i la tercera, feta amb la col·laboració de dos deixebles seus (*Questions monastiques en Orient*), i de l'italià, la segona (*La preghiera secondo la tradizione dell'Oriente cristiano*).

Aquests tres volums, que es complementen mútuament, constitueixen un autèntic manual, o, millor, una autèntica introducció al pensament espiritual de l'Orient cristià. I cal notar que Špidlík té present tot l'Orient cristià, no solament —com acostuma a passar molt sovint— el món bizantí (grec i eslav sobretot). Precisament, en el capítol de les fonts, en la primera obra, té un apartat sobre els autors «heterodoxos», on fa notar com autors que una comunitat determinada té per «heretges» des del punt de vista teològic són considerats mestres de vida espiritual. N'és un cas palès Isaac de Nínive, titllat de «nestorià» i mestre espiritual indiscutible a tot l'Orient i fins a l'Occi-

dent medieval. Un autor, precisament, que s'està redescobrint i traduint a diverses llengües.

Indico aquí els títols dels capítols de la primera obra, la més general, per a tenir-ne una visió més concreta: Les fonts (I), La vida en Déu (II), La vida nova (III), L'antropologia cristiana (IV), Cosmologia espiritual (V), La sociologia espiritual (VI), Praxi negativa (VII), La fuga del món i la renúncia a la carn (VIII), El combat espiritual (IX), Purificació de les passions (X), L'oració (XII: aquest és el tema concret de la segona obra), La contemplació (XII).

La segona obra, com he dit, desenvolupa llargament el capítol XII de l'obra anterior. Hi figura la lectura meditada (VI), la contemplació (VII), la mística (VIII); i, després de les disposicions per a l'oració (IX), l'autor presenta, tot naturalment, l'hesicasm (X), capítol que el lector apreciarà especialment per la seva claredat, com una breu introducció al tema, a la «pregària de Jesús», descoberta fa un cert temps a Occident. Però Špidlík no oblida pas l'oració litúrgica (V), unes pàgines (131-170) que seran molt apreciades especialment pels qui volen conèixer el sentit profund de la litúrgia d'Orient. Špidlík destaca amb unes pàgines molt aclaridores el caràcter doxològic, epiclètic i escatològic de la pregària litúrgica i sobre la vida sacramental. El primer capítol, com en l'obra anterior, és dedicat a les fonts, aspecte que, metodològicament i didàcticament, trobo molt encertat.

La tercera obra, sobre el monaquisme oriental, constitueix novament, i en aquest aspecte concret, una bona introducció al coneixement de la vida monàstica a Orient: els consells evangèlics, la vida ascètica, l'oració, les diverses formes de vida monàstica, etc. Potser hauria estat bé, en el capítol inicial, on es parla breument d'altres monaquismes (del budisme, dels essenis, del judaisme postbíblic i de l'islam), donar una visió de les diverses tradicions del monaquisme cristià d'Orient: a Egipte, a Síria, etc.

Totes tres obres tenen, al final, una abundant bibliografia, establerta d'acord amb els diversos capítols de l'obra, cosa que és molt d'agrair. I totes tres es clouen amb uns índexs analítics i onomàstics, més rics en les dues primeres obres. Un dels mèrits, ben important, d'aquests llibres és l'estil planer amb què són redactats, les subdivisions amb títols propis dins cada capítol, etc.; tot això fa que la lectura sigui agradable i que siguin molt fàcils de trobar punts concrets que, en un moment determinat, puguin interessar al lector de cercar.

Cal felicitar l'editorial Monte Carmelo de Burgos per haver proporcionat aquestes traduccions, que permeten al lector de parla hispànica d'acostar-se a aquest pou de saviesa cristiana oriental que és Tomáš Špidlík. I constatem, a la solapa dels llibres, que aquesta mateixa editorial té en programa la traducció d'una sèrie d'obres del mateix autor. Benvinguda sigui!

Sebastià Janeras

Hans HOLLERWEGER, *Lebendiges Kulturerbe, Turabdin*, Linz: Freunde des Turabdin, 1999, 367 pp., un miler d'il·lustracions.

L'original del llibre és en alemany, obra del professor emèrit de litúrgia a la Facultat de Teologia de Linz, Hans Hollerweger. Però el llibre es presenta trilingüe:

tots els textos són en tres llengües (alemany, anglès i turc), ja des del mateix títol: *Lebendiges Kulturerbe – Living Cultural Heritage – Canlı Kültür Mirası*. El llibre comença amb les salutacions (en aquest cas també en siríac) del patriarca de l'Església Siríaca Ortodoxa, Mor Ignatius Zakka I Iwas, i de l'arquebisbe de Turabdin Timotheos Samuel Aktaş, pàgines seguides per una introducció de l'autor, Hans Hollerweger, d'una presentació de Turabdin per part del professor i gran coneixedor del món siríac Sebastian Brock, que duu per títol: *Turabdin – Heimat einer alten syro-aramäischen Kultur*, i d'un capítol d'Andrew Palmer sobre el monestir de Mor Gabriel: *Das Kloster von Kartmin – 1600 Jahre Mor Gabriel*. Després d'aquestes pàgines, un mapa situa el lector en la regió de Tur Abdin, una regió al sud-est de l'actual Turquia, a la frontera amb l'actual Síria, on apareixen tots els pobles i tots els monestirs i centres eclesiàstics esmentats i il·lustrats en el volum. Hi destaca el gran centre històric de Mardín.

El llibre consisteix en un aplec d'un miler de fotografies en color de tots aquests llocs, dels cristians que hi viuen, dels seus costums, de les celebracions litúrgiques, etc. Totes les fotografies porten l'explicació corresponent, també trilingüe. Tot aquest conjunt permet de conèixer aquest territori, la santa muntanya dels cristians siríacs (Tur Abdin significa «Muntanya dels servents [de Déu]»). Territori poblat d'antics monestirs, ve a ser per als siríacs el que significa el Mont Athos per als ortodoxos grecs. Allà, a més, encara s'hi parla, en forma modernitzada, l'arameu, la llengua de Jesús. Al sud d'aquest territori hi ha la ciutat de Nísibis (en siríac, Nusaybin, l'actual Qamishly), cèlebre per la seva escola teològica, on Efrem († 373), ensenyà.

Un bon nombre de pàgines (pp. 59-91) són dedicades al monestir de Mor Gabriel, a 22 km de la ciutat de Midyat, així com també a aquesta ciutat, capital de Tur Abdin i seu episcopal (pp. 93-107), i al monestir de Mor Abraham (pp. 108-111). Potser cal destacar, entre els molts monestirs i esglésies que il·lustren el llibre, l'església de la Mare de Déu (*Yoldath Aloho*), de Hah (en turc Anıtlı), del segle VI, quadrada, amb un cimbori també quadrat. El llibre té un gran interès històric, arquitectònic, ètnic, cultural i religiós. El liturgista hi trobarà il·lustrades diverses celebracions litúrgiques: celebració eucarística, baptisme, matrimoni, alguns oficis de Setmana Santa, etc. El llibre, a més, fa present una realitat històrica sagnant: el martiri, les morts i les deportacions sofertes pels cristians siríacs de Tur Abdin durant la I Guerra Mundial, amb repercussions posteriors, cosa que ha provocat l'èxode de molts cristians cap a Europa o Amèrica. Uns cristians, siríacs o arameus per damunt de tot, bé que el seu territori, després de les reparticions totalment arbitràries o amb interessos polítics fetes per les Potències en els anys vint del segle passat, quedés majoritàriament dins de Turquia. És conegut el genocidi armeni, però molt menys, si no desconegut del tot, el martiri, el genocidi també, dels assírio-caldeus.

El llibre ha estat publicat per l'associació Freunde des Tur Abdin, de Linz, fundada pel mateix professor Hollerweger i anomenada també Initiative Christlicher Orient (ICO), que publica també el butlletí trimestral «Information Christlicher Orient», dedicat a fer conèixer l'Orient cristià, i molt especialment el cristianisme de tradició siríaca. Un llibre impressionant, que posa en contacte el lector amb un món massa sovint desconegut i marginat, un territori on, segons un subtítol del llibre, «es parla la llengua de Jesús».

Sebastià Janeras

P. TENA, *Celebrar el Misterio*, Barcelona: CPL, 2004

En el llibre de P. Tena, *Celebrar el misterio*, sòlid i pedagògic, resta garantit l'alt nivell doctrinal i la claredat expositiva, proverbials en l'autor. Diria, fins i tot, que aquí s'accentuen. Els temes de la teologia litúrgica i de la litúrgia teològica de cada capítol, escrit en ocasions diverses des de l'any 1970 fins al 2003, oferiran profit als estudiosos i als encuriosits. En efecte, de cada un se'n pot extreure amb facilitat una autèntica lliçó teòrica i pràctica. Aquesta simple observació, de fet, assenyala el mètode que seguiré en aquesta recensió: donaré compte de les aportacions valuoses (d'ordre teològic i litúrgic) que fan els capítols del llibre, aquells que han cridat més la meua atenció.

El capítol primer, «La celebración litúrgica entre el acontecimiento y los acontecimientos» (1970), ofereix una lliçó cabdal: la litúrgia, certament, celebra l'esdeveniment pasqual, però està situada en el solc dels esdeveniments, petits o grans, de la gent que viu la vida i fa la seva història. També aquests esdeveniments s'han d'integrar en la celebració, si es vol mantenir l'equilibri entre transcendència i encarnació propi del cristianisme: «El tiempo terreno, [es decir] el hecho, es en realidad una tangencia con lo que es decisivo y eterno. Es el tiempo sacramental» (p. 21). Per tant, la celebració actualitza ara i aquí l'esdeveniment escatològic, diu la p. 25. El nivell pastoral d'aquest primer capítol es mantindrà al llarg del llibre, perquè la pastoral eclesial és, en definitiva, l'interès de Tena. Aquest sentit pastoral es mostra en la pregunta que fa en aquesta mateixa pàgina: «Un esdeveniment actual, la mort de Luther King, per exemple, podria ser objecte de celebració litúrgica? La resposta fóra negativa, si hom pensa en el "centre" de la celebració. Però com a element concomitant, no central, "la tradició litúrgica ens ha deixat alguns testimonis en línia afirmativa"» (p. 25).

«Origen y sentido del ministerio eclesial» és molt distint i, tal com indica el títol del capítol, l'autor pretén de relligar el ministeri (sacerdotal, profètic i pastoral) amb el fonament que és el ministeri apostòlic i, per tant, amb el misteri de Crist. Es tracta, per tant, d'un ministeri, com acabo de dir, sacerdotal, profètic i pastoral, en tot cas, amb l'accent posat en aquest darrer adjectiu. L'autor escriu en l'apartat «El problema de los adjetivos» alguna de les més inspirades pàgines del llibre.

Ara em plau d'assajar una paradoxa: un dels articles amb què menys m'identifico, pel seu caràcter de pastoral-ficció, és «Comunidad, infraestructura y ministerio». Doncs bé, aquest article és el que dóna lloc a una de les més esplèndides clarificacions de l'autor, a saber, que, en una església local, són imprescindibles —més encara que les parròquies— els llocs de culte, els centres catequètics, i les «diaconies» o centres d'iniciativa dels serveis de la caritat i de la solidaritat envers els pobres i desvalguts.

«El lugar de la teología en nuestra situación eclesial» pot ser considerat com un article de teologia fonamental, en el sentit que equival a la pregunta: «Per què la litúrgia?» I «quin lloc ocupa en una Església en la qual la gent valora només el testimoniatge transformador del món o, tot al més, l'evangelització». El paper de teologia fonamental s'accentua en tres apartats que, com diu el mateix autor, fan el paper del *videtur quod non* en la *Summa* de sant Tomàs. Són aquests tres: la litúrgia representa el passat i pertany al passat; la litúrgia sacramental és innecessària; i la litúrgia, com a fet comunitari, no deriva de la intervenció de la comunitat pròpia, ja que tot ve de Roma. Tena agafa el brau per les banyes. Afegeix que la litúrgia és com un banquet ben preparat, però que espera ser ben servit i ben menjat: «Es para todos, pero está amenazado si los responsables de la pastoral de la Iglesia no se toman muy en serio su existencia. La

comida, como la Liturgia, o bien se congela [així ho va fer Trento], y entonces se conserva pero no se come. De lo contrario, a la larga o a la corta [...] se corrompe y no sirve para nada» (p. 70). No és una frase demagògica sinó un crit d'angúnia proferit en 1977 per una persona responsable que estima l'Església. El treball, important, acaba amb unes propostes coratjoses com, per exemple, que la reforma litúrgica sigui el germen de noves famílies litúrgiques, basades en la potència de les esglésies particulars (p. 77). Quelcom semblant a un nou moviment litúrgic, perquè una pastoral coherent, afegeix l'autor, no és pas la que imposa un mateix mòdul a tothom, indiscriminadament, sinó la que és capaç de posar en contacte la diversitat de situacions amb la identitat pròpia de cada celebració, perquè no és una pastoral en sèrie sinó d'artesia (p. 83).

Haig de ser més breu en el comentari a l'article «La formación litúrgica como responsabilidad pastoral». És un esforç per mostrar que el nucli essencial de la litúrgia ve de Déu que estima i, per això, l'ha comunicat per Crist a la comunitat. En efecte, Déu, per Crist, es comunica amb els humans mitjançant la Paraula, els símbols i el silenci: «Cristo, te hallo y te siento vivo en los misterios», deia sant Lleó Magne i ho repetia Odo Casel: «Te encuentro en tus sacramentos, Señor» (vegeu p. 187). És ben sabut que la Paraula pertany a l'essència de l'acció litúrgica, però no ens ha d'estranyar la importància que Tena atribueix amb raó al «sistema simbòlic cristià» (p. 90) i a la formació dels ministres en el silenci (pp. 91-92).

Passaré tot seguit a l'esquema trinitari que apareix en el capítol següent «Al Padre, por el Hijo, en el Espíritu». Tena sap molt bé —i ho explica molt bé— que la celebració litúrgica, com el conjunt de tota l'Església, té una estructura i un dinamisme trinitari. Els dons de Déu baixen del Pare, pel Fill en la donació de l'Esperit Sant, mentre que el culte de l'Església puja, pel Cos de Crist vivificat per l'Esperit, fins al Pare del cel. Un doble dinamisme trinitari que respon a l'estructura de *egressus/regressus* pròpia del Fill de Déu Pare, que ha vingut a donar-nos l'Esperit Sant i Santificador. Donem la paraula al mateix autor que es val de la *Ordenació General de la Litúrgia de les Hores*: «No puede darse, pues, oración cristiana sin la acción del Espíritu Santo, el cual realizando la unidad de la Iglesia nos lleva al Padre, por medio del Hijo» (p. 107).

Així arribem a un dels punts cabdals del llibre: «El Misterio de Cristo, Luz de los Pueblos. Teología y Celebración.» Aquest capítol, de l'any 1986, és important perquè no s'hi fa teologia abstracta sinó una teologia que s'enfronta amb valentia a la història de la qual nosaltres mateixos érem actors i espectadors alhora. És escrit immediatament després del Sínode de Bisbes de 1985, que volgué ser una valoració del Concili al cap de vint anys de la seva celebració. Naturalment que la valoració del Sínode va ser positiva respecte del Concili, encara que diu: «Hemos hablado mucho de la renovación de las estructuras eclesíasticas y poco de Dios y de Cristo...» Eren els temps d'una molt subtil secularització que venia no tant de la política com de la teologia radical. Ara els noms ens diuen poca cosa, però llavors era hegemònic el corrent que anava de Harvey Cox a Altizer i Hamilton, els dos fautors de la teologia de la mort de Déu: «No veo de qué modo la predicación, el culto, la oración, el ministerio y los sacramentos podrían tomarse en consideración por la teología radical», deia Altizer en un llibre publicat en 1967 a Barcelona. Ara (2005) la ideologia hegemònica és una altra. Dirà, per exemple, que els evangelis apòcrifs han estat segrestats per l'Església —estructura de poder— i que, per tant, ens hem quedat sense notícies autèntiques de Crist, el qual

ha estat convertit en Fill de Déu pel poder de l'Església. Llavors (1985) es difonia en els ambients teològics i socials que Déu havia mort i que, per tant, era irrellevant socialment i personalment. La litúrgia restava dessacralitzada i es limitava a «celebrar la vida» o a ser promotora d'aquella mena de *happening* que era «la festa dels bojos» del «segon» Harvey Cox. No és estrany, per tant, que la tesi de Tena —una tesi de fort regust patristic— sigui: «Allò que Crist va fer i va patir ha passat als sagraments» (p. 125). Això suposa, altra vegada, un concepte de litúrgia arrelat en la Trinitat i expressat en l'Església, amb tota la importància que té l'acció de l'Esperit, que realitza la comunió dels homes amb Crist i entre ells.

Penso que l'article següent treu algunes conseqüències de l'anterior. En efecte, «Iglesia-Asamblea» rebla el clau que l'assemblea eclesial (litúrgica) no és la simple reunió dels amics, sinó la presència de Crist ressuscitat que ens aplega i ens vivifica en l'Esperit Sant. Per això l'Església és el lloc on es manifesta l'Esperit (p. 151) i la celebració és el lloc on se'ns «apareix» el Crist gloriós.

Passo tot seguit a «La liturgia y la construcción de la comunidad» (1996) perquè —semblantment al que hem vist en articles anteriors— Tena insisteix en la dimensió comunitària de la Litúrgia, en el benentès, però, que la «comunitat eclesial» no és quelcom realitzat per l'esforç i la fantasia dels humans, sinó que té una estructura que deriva de ser el lloc de trobament amb Crist i de trobament dels uns amb els altres. Seguint *Oriental Lumen* de Joan Pau II i el *Document de la Congregació per als Instituts de Vida Consagrada* (1994), Tena veu la comunitat com a *lloc de trobada*, ja que la pregària porta a la unió amb Crist i la caritat ens porta a l'afecte i al servei als altres. Això demana, per tant, l'acció de l'Esperit Sant, de qui deriva la Bondat i la Bellesa de les celebracions, en les quals cerquem Déu, el Pare, que ens fa a tots germans i que infon en els creients les actituds de silenci, d'humilitat i àdhuc d'obediència que permeten, com diu la regla benedictina, que «la ment nostra concordi amb la veu nostra».

Una certa emoció i un cert optimisme profètic planen per damunt de l'article següent, «Manifiesto para la Liturgia en el inicio del nuevo milenio» (2002), amb motiu d'haver-se concedit al Dr. Tena el doctorat *honoris causa* en Sagrada Litúrgia pel Pontifici Institut de Sant Anselm de Roma, l'any 2001.

Abans de tornar de ple a la teologia litúrgica, se'ns ofereix una mena d'intermedi curull d'observacions de bon sentit litúrgic i fins i tot d'algun toc d'humor en «El Martirologio Romano en la Pastoral litúrgica». En el fons, és un reconeixement que també entre els liturgistes hi ha subtils cops de pèndol, com el que va de la frondositat barroca de la devoció als sants a l'eixutesa de la «santa fèria», en la qual semblava que els sants destorbaven la rica línia del temps ordinari. Tena no proposa pas un nou cop de pèndol, sinó tres perspectives correctes —litúrgica, cristològica i eclesiològica— amb vista a la introducció dels sants en el temps litúrgic sense que les memòries dels sants, «obligatòries» o «lliures» destorbin la puresa del fluir del «temporal». Si és permesa una referència personal, també avui el qui signa aquesta recensió ha experimentat la presència dels sants en la litúrgia com una presència familiar i «connatural» amb el destí de santedat que té l'Església. El més normal és que, sobre el fonament de Crist, brolli la *communio sanctorum* com una conseqüència coherent amb la santedat del Senyor en la història: els sants són l'acompanyament adient del Sant, Just, Pur (totes tres són expressions de 1Jn) que, en l'espai i en el temps, han fet corona a la consagració del món produïda «pel piadosíssim adveniment de Jesús».

He indicat que tornàvem al nivell teològic en «El valor pastoral de la *Sacrosanctum Concilium*», però voldria cridar l'atenció que la teologia litúrgica que aquí s'exposa —la teologia de l'Església «com a sagrament de Crist, llum del món»— suposa tanmateix una dimensió fortament crítica en el bisbe Tena. Crítica adreçada contra l'oblit del que és el fons de les coses: el referent d'una visibilitat sacramental que moltes vegades sembla ser l'únic que interessa, perquè fa la impressió de trobar-se bonament sota el control humà, essent així que és el dit indicador del fons diví —i, per tant, trinitari— de la litúrgia cristiana.

Ens endinsem ara en la segona part del llibre, «Celebrar los Sacramentos», que té un caràcter més accentuadament pastoral. Així els dos primers articles: el primer és una glossa de la pastoral sacramental del Concili Pastoral Tarraconense, mentre que el segon assenjala amb vigor la necessitat de la fe per a la celebració dels sacraments. És important l'equilibri mostrat per l'autor, perquè si bé l'«emoció» que pot acompanyar la celebració no supleix pas la «fe», tanmateix és bo que en la celebració no hi falti «l'emoció pròpia de la fe».

Amb «Eucaristía y Comunidad eclesial» torna amb fort alè el nivell teològic. Calia, en efecte, un article que remarqués encara el paper decisiu de l'Eucaristia en l'edificació de la comunitat. Si, en comptes d'oposar la celebració a l'expansió de la comunitat, s'hagués mantingut l'estricta relació entre ambdues magnituds, hauríem estalviat moltíssim temps i paraules. El Cos de Crist, present en l'Eucaristia, edifica el Cos de Crist que és l'Església. Hi ha una suficient exposició bíblica —precios el fragment que descriu el Sant Sopar segons sant Lluç— i una reflexió teològica.

En l'article «La Carta *Dominicae Cene* de Juan Pablo II» (1980) l'autor fa seu el pensament d'un papa que, en els seus escrits, sovint creava la impressió de trobar-se en una ona cultural peculiar (eslava?, èpica?, des del turó d'una fe propera a la mística?). El pensament interpretatiu de Tena sap aproximar-se amb seguretat a la ment papal en una mena de «fusió dels horitzons» típica de l'art hermenèutica.

La mar picada i l'estil *agitato ma non troppo* propi de l'article «La adoración eucarística» té una doble causa: en primer lloc, la dificultat del tema. Sigui'm permès de recordar que ja fa molts anys vaig intentar desenvolupar-lo, amb un excés de retòrica, però —en el fons— amb una visió senzilla: l'adoració al Santíssim té un suport de pietat popular solidíssim, que fa pensar, sense més, en la fertilitat que pot tenir per a la vida cristiana aquest tipus d'adoració. A més, des del punt de vista teològic, el principi de la sacramentalitat juga decididament a favor de l'adoració al Santíssim: el pa eucarístic, en la seva humilitat i en la seva glòria, «reservat» en el sagrari, no ha perdut pas la seva dimensió simbòlica i real de referir-nos al nivell escatològic, on el Cos de Crist ens atrau sempre a una profunda comunió amb ell. L'orant que està davant del pa eucarístic està davant de Crist gloriós. Crec que és això el que s'ha de dir amb senzillesa al sector de la «progressia», bo i afegint-hi, en referència als sectors «conservadors», que si tenim el pa en el sagrari és conseqüència de la celebració: de la *actio Christi* realitzada *in persona Christi* pels ministres de l'Església. Tot això queda clar en l'article de Tena.

Les aigües tornen a la seva calma pedagògica i elevada en el molt bonic comentari sobre «La plegaria eucarística II» i amb les «Notas al nuevo Ritual del Bautismo de niños». Però la temperatura teològica puja de nou amb un important article sobre el sagrament de la Confirmació, entès com a «segell del do de l'Esperit Sant», com diu el nou Ritual Romà de la Confirmació (p. 361). Així es titula també l'article, en el qual es

fa una fructuosa investigació bíblica, seguida de la lliçó de la història i d'una reflexió final, teològica i pastoral, de les quals resulta que, si bé el Baptisme suposa no sols la part negativa de remissió dels pecats sinó també la positiva del do de l'Esperit, tanmateix, pel que es refereix al signe sacramental visible (*sacramentum tantum*), en el Baptisme no queda tan ben indicada la donació del do de l'Esperit. Aquesta absència està demanant un «signe» més explícit del «segell del do de l'Esperit Sant»: la pregària i la imposició de les mans. És la Confirmació. Això demana, pastoralment, la proximitat cronològica dels dos elements de la iniciació cristiana: el Baptisme i la Confirmació del Baptisme, que subratlla la gràcia positiva que és la unció i signació amb l'Esperit de Déu. Tena, sense mostrar-se entusiasmat amb la fórmula tomista del *robur ad pugnam*, pensa que no cal excloure aquest fruit més antropològic de la Confirmació: «Incluso el *robur ad pugnam* es admisible, pero situado eclesialmente» (p. 368). Què vol dir «situat eclesialment»? Que és *en* el Cos gloriós de Crist vivificat per l'Esperit Sant, i *com a* Cos de Crist, que és l'Església, que el confirmat viu i lluita amb el *robur* de la Confirmació.

Un parell d'articles importants són els dedicats al sagrament de la Penitència. Més ben dit, el primer, «Nos confió el ministerio de la reconciliación», hi fa un paper introductori. El més fort és el segon: «El *Ordo Poenitentiae* 1973) veinticinco años después y a las puertas del tercer milenio» (1998). Aquí no hi ha cap mena de vacil·lació (vegeu p. 404), sinó una clara postura en favor de la confessió i absolució individuals (o de les celebracions comunitàries del sagrament de la Penitència amb confessió i absolució individuals). Aquesta postura, ve a dir Tena, no és una simple qüestió disciplinar que s'ha d'adoptar només perquè «el Papa ho mana», sinó en virtut d'un principi realment indubtable: els actes del penitent —entre ells la confessió contrita dels pecats amb el propòsit d'una vida nova— formen part del sagrament de la Penitència.

És possible donar una visió global de *Celebrar el Misterio*? Penso que sí. La litúrgia no és «tota l'Església», però és essencial en l'Església: com a *actio Christi*, la litúrgia és l'enllaç entre la Paraula de Déu que ens mena a la pregària, a l'evangelització i a la catequesi, amb l'acció dels cristians que, com a Cos de Crist, tendeix a la realització de tota forma d'amor a Déu i als homes i de solidaritat amb els desvalguts. Repeiteixo el que he dit al principi: cada capítol d'aquest llibre pot ser llegit com una lliçó magistral en matèria de Teologia litúrgica i de Litúrgia teològica (que vol dir trinitària i eclesial).

Josep M. Rovira Belloso

A. GARCÍA Y GARCÍA, *Historia del Concilio IV Lateranense de 1215*, Salamanca: Centro de Estudios Orientales y Ecuménicos «Juan XXIII», 2005 (ISBN 84-7299-636-0) 332 pp.

Entre els juristes dedicats a l'estudi històric del dret canònic ha destacat Antonio García y García, durant molts anys catedràtic d'Història del Dret a la Facultat de Dret Canònic de la Universitat Pontifícia de Salamanca i director del projecte *Synodicon Hispanicum*, dedicat a la publicació dels sínodes diocesans de la Baixa Edat Mitjana a partir dels decrets del Concili Lateranense IV.

García y García rebé la seva formació directa de mans del més il·lustre historiador del dret canònic del segle xx, Stephan Kuttner. Després de publicar un molt notable manual sobre l'evolució del dret canònic antic (*Historia del Derecho Canónico*, 1. *Primer milenio*, Salamanca 1967), que a tots ens ha format i influenciat, a poc a poc anà decantant i especialitzant el seu estudi entorn del Concili Lateranense IV, sense dubte el més decisiu de tota l'Edat Mitjana (juntament amb el III) pel que fa a la importància de la seva legislació. Les resolucions del Lateranense IV marcaren la vida de l'Església medieval fins a arribar al Concili de Trento (1545-1563).

El projecte del *Synodicon* ha anat en la mateixa línia: es tractava de mostrar com la reforma impulsada per Innocenci III en el Lateranense IV en 1215 havia estat rebuda i aplicada (i, sovint, també resistida i tergiversada) per les esglésies locals, car el mateix Concili preveia que la legislació canònica universal, per a ser efectiva, havia de ser concretada successivament en els concilis provincials i en els sínodes diocesans.

Precisament aquesta dedicació de l'autor a la gran obra legislativa del Lateranense IV donà fruit en l'edició crítica de les constitucions d'aquest Concili i de les seves glosses (*Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum commentariis glossatorum*, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981), avui indispensable. Però tots sabem que, quan un investigador dóna a la impremta una obra acabada, tanta més informació i treball amagat han quedat ocults quanta millor és la qualitat de l'obra. En aquesta nova monografia, García y García ens ofereix bona part de tot allò que aleshores intuïm: la reconstrucció de la història del Concili IV del Laterà.

Certament, hom comptava amb certa bibliografia sobre els esdeveniments d'aquest Concili (com els volums corresponents de Hefele-Leclercq o Foreville, per exemple), però García y García ens aporta un estudi exhaustiu, des de l'interior, i sobretot, tenint en compte les fonts.

Però l'autor ofereix més del que el títol podia fer pensar, ja que continua detallant l'acolliment i aplicació de la legislació de reforma als reialmes cristians d'Europa. Aquesta part de la investigació aporta un excel·lent resum dels coneixements actuals, fins ara molt dispersos en múltiples publicacions d'articles, monografies, etc. La part més original és la dedicada a l'Església de Castella-Lleó, ja que aquesta és la que l'autor ha conegut personalment, tenint a disposició els resultats dels volums fins ara publicats del *Synodicon Hispanum*. No se li pot retreure, en aquest sentit, que, per comparació, la part dedicada a l'Església de la Corona d'Aragó quedi curta, com ja ho era en certa mesura l'obra de Peter Linehan (*La Iglesia española y el Papado en el siglo XIII*, Salamanca: Universidad Pontificia, 1975), sobre la qual García y García s'ha basat. És cert que el *Synodicon* no ha arribat a publicar els textos sinodals de Catalunya i Aragó, però és sabut que l'activitat conciliar i sinodal catalana fou molt més gran que qualsevol altra d'Europa durant tota la Baixa Edat Mitjana i part de la Moderna. El desconeixement d'aquestes fonts, moltes inèdites, ha impedit d'usar-ne la riquesa, però en els últims anys s'han publicat més treballs sobre el tema (com el meu, que es titula *El Derecho canónico catalán en la Baja Edad Media: la diócesis de Gerona en los siglos XIII y XIV*, Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2000). En aquest sentit, fa la impressió que l'autor ultimà la part de la Corona d'Aragó abans de la publicació d'aquests resultats.

Realment, no podem proposar cap altra observació a l'obra de García y García. Només per mor de ser primmirats, podem lamentar algunes errades d'impremta, sobretot localitzades a les notes, que no impedeixen la recta comprensió del text però que devien passar desapercebudes en els misteris de la conversió dels programes informà-

tics. Resta, doncs, felicitar l'autor per aquesta obra de coronació del seu treball investigador.

Santiago Bueno Salinas

Alberto CANO MERINO, *El matrimonio y la familia. Su regulación canónica pastoral en la diócesis de Barcelona (1983-2000)* (Col·lectània Sant Pacià 83). Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2005 (ISBN 84-86065-96-8), 394 pp.

L'autor de l'obra presentada és prevere, doctor en dret canònic, professor de dret canònic i jutge del Tribunal Eclesiàstic de Barcelona, circumstàncies que són una objectiva garantia de qualitat doctrinal de l'obra, així com també de coneixement real i pràctic de la matèria que tracta.

La present és una obra general sobre dret matrimonial canònic, un llibre que conté les nocions essencials sobre aquesta matèria i que en facilita una consulta àgil i ràpida. És a dir l'obra, conceptualment, és un manual. Del títol podria semblar que només s'ocupa de fer una exposició de les normes aprovades per la diòcesi de Barcelona dins les seves competències, però aprofita la sistematització del Codi de Dret canònic (CIC) per a exposar, d'una manera més o menys àmplia, la legislació comuna de l'Església, en cadascun dels capítols del llibre. De fet, el llibre segueix un esquema tradicional d'exposició del dret matrimonial canònic, on cada capítol comença amb l'explicació del dret matrimonial comú i, a continuació, s'hi incorpora l'explicació del dret local sobre les qüestions particularment tractades. La novetat, que ja ho és, no rauria a incorporar sistemàticament les fonts de dret locals (diocesanes, provincials i de la Conferència Episcopal), sinó també a incorporar un estudi social i estadístic de cada aspecte tractat. També resulta peculiar començar el llibre amb un capítol dedicat al dret a contreure matrimoni des d'una perspectiva civil, d'ençà de normes del dret espanyol. Tot això encaixa en les confessades pretensions de l'autor de constatar la realitat del matrimoni i la família en la diòcesi de Barcelona en els àmbits pastoral, administratiu, normatiu i judicial, recollint i tractant les diferents dades de què hom disposa i que fins avui es trobaven disperses i majorment no publicades, per tal de reflectir la realitat social actualment viscuda. Tot plegat en fa una obra rigorosa, amena i de qualitat literària.

Com ja hem apuntat, el llibre comença amb un capítol dedicat al dret a contreure matrimoni tal com es defineix en la Constitució espanyola de 1978 i en les altres lleis civils de l'Estat. La idea bàsica al voltant de la qual gira aquest capítol és la tendència generalitzada en els països de l'Europa occidental a concedir tots els drets del matrimoni a altres formes d'unions personals similars. Aquest capítol, que incorpora importants citacions de doctrina científica i del Tribunal Constitucional, no recull, per la data d'acabament de l'obra, l'última reforma del Codi Civil espanyol,¹ que equipara el matrimoni celebrat entre persones del mateix o diferent sexe. De tota manera, aquesta reforma no modifica les conclusions de l'autor sobre la necessitat de tractar de manera jurídicament diferent el dret a contreure matrimoni entre un home i una dona i la lliber-

1. Aprobada per la Llei 13/2005, d'1 de juliol.

tat per a viure juntes dues persones. S'hi incorpora una estadística sobre les diferents formes de convivència, especialment en l'àmbit de la diòcesi de Barcelona.

El segon capítol, sobre el concepte i definició del matrimoni canònic, repassa l'evolució històrica del concepte fins a arribar a la definició de l'actual CIC. És molt interessant la citació i comentari de la doctrina emanada de l'exhortació apostòlica *Familiaris Consortio*, per a referir-se als matrimonis que plantegen dubtes sobre la seva sacramentalitat per manca de fe dels contraents, com a resultat d'un procés de secularització que, segons es desprèn dels estudis socials i de les estadístiques, creix dia a dia a Catalunya, especialment en l'àmbit de la diòcesi de Barcelona. Cano destaca la necessitat i urgència d'una pastoral matrimonial seriosa i adequada a nivell diocesà i parroquial que s'enfronti a aquesta tendència.²

El tercer capítol sobre la preparació del matrimoni és el més extens, la qual cosa és significativa de la importància que per a l'autor té aquesta matèria, que no es redueix a una mera formalitat burocràtica en els moments immediatament anteriors a les nupcies, sinó com un creixement de la fe de la persona. El dret comú encomana a les esglésies particulars la regulació concreta de l'atenció pastoral, perquè és una qüestió que necessita el contacte directe amb la realitat social més pròxima. En aquest capítol l'exposició és més detallada, perquè també ho són les normes de la diòcesi de Barcelona, començant per l'Itinerari de Pastoral Prematrimonial de 1982. L'autor hi ha incorporat models documentals d'expedient matrimonial i de certificat eclesialístic de matrimoni canònic; dades estadístiques del Servei Arxidiocesà d'Orientació Familiar (SADOF) i del Servei Diocesà d'Orientació Familiar a les Parelles, tots dos pertanyents al Secretariat Diocesà de Pastoral Familiar, òrgan que desenvolupa una tasca molt important de preparació al matrimoni dins la diòcesi de Barcelona.

El capítol quart, sobre els impediments i altres prohibicions de contreure matrimoni, respon a un desenvolupament clàssic d'aquesta matèria, començant per les qüestions generals sobre els impediments (concepte, cessació i dispensa) i continuant amb l'explicació de cadascun dels impediments en particular, a partir d'una classificació també tradicional. És aquesta una matèria en la qual les diòcesis no tenen competències legislatives, però el capítol inclou un apartat que recull dades estadístiques sobre les dispenses d'impediments i llicències matrimonials concedides a la diòcesi des de 1984, explicació del procediment seguit a Barcelona per l'aixecament del *vetitum* posat a les sentències matrimonials, així com també una estadística sobre les sentències de nul·litat concedides des de 1984 per causa d'impediment, que són, certament, ben poques, entre altres coses, segons l'autor, per la bona preparació dels expedients matrimonials a càrrec dels preveres de la diòcesi. Aquest capítol també inclou un model d'expedient matrimonial utilitzat en el cas de matrimonis mixtos o amb disparitat de culte, que és diferent de l'utilitzat en els casos de matrimonis entre batejats en el si de l'Església.

El següent capítol és un exposició doctrinal del consentiment matrimonial des del seu vessant negatiu o patològic, que és el que ha tingut més abast normatiu, doctrinal i jurisprudencial. Dintre l'apartat dedicat a la incapacitat psicològica consensual s'hi

2. Que a hores d'ara, juntament amb altres factors, fa que a Catalunya se celebrin més matrimonis civils que canònics, segons dades publicades recentment a la premsa catalana i espanyola, i que no ha pogut recollir l'obra per raons de temps de finalització de la mateixa.

inclou un epígraf dedicat a la «immaduresa afectiva», causa no recollida expressament en el CIC però freqüentment al·legada davant els tribunals, que, segons l'autor, només en els casos més greus podria esdevenir causa de nul·litat a l'empara del c. 1095. A la fi del capítol, un apartat inclou les estadístiques del Tribunal Eclesiàstic de Barcelona, de les quals es desprèn que la incapacitat per a assumir les obligacions essencials del matrimoni és la més al·legada i estimada com a causa de nul·litat del matrimoni. Segons l'autor, això és degut al fet que el matrimoni requereix una maduresa personal superior que molts altres actes de la vida i als avenços de la ciència, que permeten un millor coneixement de la persona. Jo també em pregunto si aquesta tendència podria respondre a un desconeixement per part dels lletrats d'altres capítols de nul·litat al·legables, o davant la dificultat de provar-los. Dins les conclusions d'aquest capítol manifesta l'autor la seves crítiques pel que considera la marginació del Tribunal de la pastoral diocesana sobre família i matrimoni, desaprofitant la seva àmplia i variada experiència.

La forma, juntament amb la capacitat i el consentiment, és, com diu l'autor, un dels tres elements bàsics del matrimoni, i per això hi dedica un capítol, començant pels aspectes històrics. Una de les qüestions més interessants sobre la forma és la potestat delegada per a assistir a la celebració, quan l'assistent no actua dins l'àmbit de la seva jurisdicció, i que és la font principal de declaracions de nul·litat de matrimoni per defecte de forma. L'autor fa referència al decret de Delegació General dictat l'any 1982 pel cardenal Jubany, per tal de facilitar al màxim l'assistència legítima de tots els ministres de culte que exerceixen la seva cura pastoral al servei d'una mateixa comunitat. Conseqüència d'aquest decret, comenta l'autor, podria ser el baix nombre de sentències de nul·litat per defecte de forma, segons les estadístiques que recull del Tribunal de Barcelona. També recull estadístiques de dispenses de forma concedides en l'àmbit diocesà.

El capítol sobre la dissolució del matrimoni canònic tracta dels diversos supòsits en els quals, per manca de sacramentalitat o de consumació, excepcionalment es pot trencar el principi de la indissolubilitat,³ i l'últim capítol es refereix a la revalidació. L'obra s'acaba amb unes conclusions que insisteixen en la idea de la necessitat que el matrimoni rebí una adequada atenció pastoral, davant la situació de crisi que viu. Cada vegada són més els batejats que es casen civilment, i més els casats canònicament que recorren al divorci civil. Aquesta atenció pastoral ha de començar per una bona preparació del matrimoni, no sols en una fase immediata, sinó principalment remota, per tal d'evitar que el matrimoni perdi el seu perfil de sagrament.

Aquesta obra podria semblar una més que tracta generalment el dret matrimonial, però el que la distingeix és, sobretot, la visió del matrimoni com a part de l'actuació pastoral de l'Església. I en aquest interès s'evidencia la condició pastoral de l'autor, perquè una cosa és la definició legal del matrimoni i una altra assolir matrimonis que es corresponguin amb aquesta definició legal, que l'autor també coneix perfectament per la seva condició de jurista.

Miquel Àngel Cañivano

3. També s'inclouen estadístiques sobre les dissolucions concedides en la diòcesi de Barcelona.

A. CENALMOR – J. MIRAS, *El Derecho de la Iglesia. Curso básico de Derecho canónico*, Pamplona: Eunsa, 2004 (ISBN 84-313-2169-5), 573 pp.

En els darrers anys no és habitual la publicació a Espanya de manuals o cursos de dret canònic, cosa que principalment no es deu a la manca de dedicació dels canonistes, sinó a les dificultats d'edició des que l'assignatura deixà de ser obligatòria en els plans d'estudi de les universitats públiques. La disminució de potencials compradors converteix aquests manuals en operacions comercials no gaire atractives.

Tanmateix, i a part de les Facultats de Dret on s'ha volgut mantenir el Dret Canònic (sovint com a assignatura optativa), el cert és que els estudis són presents en les universitats de l'Església Catòlica: per descomptat, a les facultats de Dret Canònic, i obligadament també a les facultats de Teologia i entitats semblants: instituts de Teologia i de Ciències Religioses, seminaris, etc.

Un manual com el present (així com el que jo mateix vaig presentar al públic) no s'adreça als alumnes de la llicenciatura en Dret Canònic: és massa generalista o, com el subtítol reconeix, «bàsic». Està elaborat considerant els estudiants de teologia o un públic lector més heterogeni: el poble fidel en general, els ministres eclesiàstics, fins i tot els juristes interessats pel dret canònic.

Des d'aquesta perspectiva, el que ara comentem compleix perfectament la seva finalitat: informa de forma general i breu, fent un repàs complet de tot l'ordenament canònic vigent. Però, com és natural, té també les seves limitacions: no hi ha espai per a gaire explicació. En aquest sentit, pot decebre sense culpa dels autors.

He de reconèixer que aquest ha estat el meu cas. La necessària simplificació de certes qüestions (com la fonamentació i el desenvolupament de la *sacra potestas* en l'Església i la seva jerarquia) m'ha deixat amb ganes de conèixer quin és el pensament de fons dels autors; en altres qüestions, la mateixa brevetat amaga que l'explicació donada segueix una molt determinada postura doctrinal (legítima, naturalment), fins i tot quan se separa clarament de la definició sistemàtica del Codi de Dret Canònic, com succeeix habitualment amb el tractament de les prelatures personals per part dels investigadors i docents de centres universitaris vinculats a l'Opus Dei.

Aquestes limitacions o observacions no pretenen pas desqualificar l'obra, sinó situar-la en el seu context. Així, l'aportació a l'estudi del dret canònic és molt notable, i té a favor seu el fet de la limitació del nombre d'autors: els manuals col·lectius són certament útils, però últimament semblava que no hi hagués autors capaços de sintetitzar el seu pensament de forma individual, abastant l'ordenament canònic com a conjunt coherent. Elaborar un manual entre dos no és gaire diferent, perquè igualment obliga a una presa de consciència comuna. Benvingut sigui, doncs, tot esperant que (si hom pot superar els inconvenients comercials al principi apuntats) altres canonistes vulguin oferir llur visió sistemàtica.

Santiago Bueno Salinas

Santiago BUENO SALINAS, *Tratado general de Derecho Canónico* (Manuales universitarios), Barcelona: Atelier, 2004, 476 pp.

Santiago Bueno Salinas és catedràtic de Dret Eclesiàstic de l'Estat i de Dret Canònic a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona, i a la Facultat de Teologia de

Catalunya, des de fa uns anys, tot i que, més que dedicar-se a la branca del dret que porta el nom de la seva plaça, ha centrat els seus estudis en el dret canònic, aconseguint —a través de la seva docència, investigació i dedicació— que a aquesta Universitat el fet que l'assignatura perdés la troncalitat no li hagi suposat una manca d'importància al context del pla d'estudis.

A aquesta obra, que és del 2004, la va precedir una altra, de 1999, en la qual l'editorial Marcial Pons —amb la col·laboració econòmica de la Generalitat de Catalunya— feia una aposta per un manual de dret canònic escrit en català; aquella primera es deia *Dret canònic universal i particular de Catalunya*. La demanda externa al nostre entorn lingüístic de seguida el va instar a traduir-la al castellà, la qual cosa va ser l'origen d'aquest nou volum, el *Tratado general de Derecho Canónico*, superat per aquesta idea de la mera traducció.

Crida l'atenció al lector el nou títol que s'ha donat a la versió castellana, perquè, si ja l'edició en català ens va deixar a tots amb l'ànsia que l'autor complís la seva promesa de completar l'obra amb dos volums més,⁴ en veure el nom de l'edició castellana d'Atelier hom pensa que l'ha canviada per fer notar que no som només davant una traducció, sinó davant una nova edició revisada i ampliada; i hom pensa quan veu això de «Tratado general», que Bueno ens il·lustrarà amb tot allò que ens havia promès per al segon i tercer volums. Si bé realment es tracta d'una nova edició, decep saber —tot just llegim el pròleg— que haurem de continuar esperant que les matèries que mancaven vegin la llum; les seguirem esperant amb la mateixa expectació.

El *Tratado* consta de vuit capítols, dels quals el primer és introductori i descriptiu per a qui no estigui familiaritzat amb el dret canònic (encara que el manual, per la seva altura científica, no és per a no iniciats, sinó per a juristes), essent el segon històric, en un intent de planejar sobre la perllongada història del dret canònic, complexa i extensa fins a l'actualitat, que aconsegueix de resumir en 130 il·lustratives pàgines. Resulta evident que l'autor és un gran coneixedor del nostre passat; l'exposa amb gran claredat i rigor, tenint en consideració la dificultat de resumir, fent-los entenedors, dos mil anys d'història del sistema jurídic de més llarga duració que s'ha conegut.

Entra en dret positiu en el tercer capítol, sobre la naturalesa i principis del dret canònic. Potser si hagués de triar quina és la millor part del llibre, diria que aquesta; probablement és la més complicada de totes les que es treballen, però després del seu estudi el lector pot entendre perfectament quina és l'autèntica essència i manera de fer del dret de l'Església catòlica. No diré que siguin pàgines senzilles de comprendre, perquè no ho és la matèria de la qual tracten, però sí que dic que expliquen a la perfecció l'engranatge dogmàtic i funcional del sistema jurídic canònic, segurament el més complex del món.

En el quart capítol es tracta de la norma canònica, confegint apartats sobre la llei, el costum i els actes jurídics, on resulta molt útil que els enfoqui no des del punt de vista d'un jurista exclusivament canònic, sinó del jurista d'ambdós drets que és l'autor, entenent que la majoria dels lectors seran juristes civils; des d'aquesta perspectiva, al costat de la teoria general, s'atura especialment en aquelles institucions que en el dret canònic

4. El segon volum havia de tractar l'organització de l'Església, el magisteri i el dret sacramental, i el tercer, el dret matrimonial i el processal.

són ben diferents del civil, la qual cosa facilita molt la comprensió global de la matèria.

Després afronta el dret administratiu canònic, amb més tradició civil que canònica, la construcció dogmàtica del qual resulta ineludible en el nostre model de societat, on l'Església no pot romandre aïllada, per molt que no formi part dels seus orígens més llunyans i per molt que no hagi passat pel procés lliberal de la divisió de poders rousseauiana. Segurament és un dels camps jurídics en els quals la doctrina científica haurà d'aprofundir més en el futur per tal de fer avançar la ciència canònica.

El següent capítol, el sisè, sobre la subjectivitat canònica, potser s'hauria de dividir en dos, la física i la jurídica, perquè resulta massa quantitat de matèria amb un tractament ben divers; quant a la primera d'elles, la subjectivitat física està molt ben estructurada i exposada; deixa el lector plenament satisfet, però la segona, la subjectivitat jurídica, no té una sistemàtica tan clara i, si bé està molt documentada i ben explicada, costa una mica d'entendre i de classificar cada model de persona jurídica amb les seves característiques particulars i diferenciades. Segurament el problema que té aquesta part és que l'autor és una de les màximes autoritats en la matèria (no endebades la seva tesi doctoral va ser sobre aquest tema) i, quan s'ha aprofundit tant en un objecte d'estudi, resulta molt difícil sintetitzar de la mateixa manera que amb la resta; això ha passat, probablement, per no córrer el risc d'allargar-se desproporcionadament en un tema que s'ha estudiat tan a fons.

Al voltant del dret patrimonial canònic, en el capítol setè, es dona una magnífica explicació històrica del sistema beneficial, que ens farà entendre després la dispersió de la titularitat jurídica dels béns de l'Església en l'actualitat i la dificultat d'homogeneïtzar la propietat eclesial. Dins aquest apartat també s'afronta el tractament de la remissió al dret civil dels contractes patrimonials canònics, així com del dret tributari canònic (tributs i taxes).

Finalitza l'obra amb una de les matèries que més interès solen tenir per part dels estudiants, per la característica i especial tipologia que conté; em refereixo al dret penal canònic, on l'autor fa un fantàstic repàs de la teoria general (no entrant en el dret penal especial) i on se centra en els principis generals aplicables a aquesta matèria, la teoria del delict, tan pròpia de la nostra disciplina, l'anàlisi de les penes i de la seva aplicació.

Fins aquí el contingut d'aquesta primera part del *Tratado general de Derecho Canónico*, que tots esperem que l'autor completi al més aviat possible per a il·lustrar la doctrina científica sobre tota la resta del dret canònic que, tal com ens ha promès en el pròleg del llibre, llegarà a la canonística actual.

Rosa M. Satorras Fioretti

Juan FERREIRO GALGUERA, *Profesores de Religión en la Escuela Pública*, Barcelona: Atelier, 2004 (ISBN 84-931510-8-4), 276 pp.

L'autor de l'obra presentada és professor titular de Dret Eclesiàstic de l'Estat a la Universitat de A Coruña, i es tracta d'un docent que, com a investigador, ja s'ha fet un currículum que dona garanties de la qualitat de l'obra. Altres garanties que presenta l'obra són que l'autor és un deixeble de José Antonio Souto (autor del pròleg de

l'obra) i que, segons confessió del mateix autor, l'obra ha estat revisada per Gloria Morán, catedràtica de Dret Eclesiàstic de l'Estat de la mateixa Universitat a què presta serveis el professor Ferreiro.

L'obra té com a temàtica la regulació estatal de l'ensenyament de la religió dins el sistema educatiu públic espanyol, i més concretament estudia amb molt detall el règim jurídic dels professors de religió. Malgrat la generalitat del títol, cal dir que l'obra se centra en els professors de religió catòlica. Això és degut al fet que les classes de religió d'altres confessions, previstes en la normativa, són molt minoritàries dintre el sistema educatiu i han produït poca casuística.

Les classes de religió catòlica dintre el sistema educatiu espanyol estan regulades bàsicament en l'Acord entre l'Estat Espanyol i la Santa Seu sobre Ensenyament i Assumptes Culturals, de 3 de gener de 1979 (AEAC). És un Acord que té rang de tractat internacional i que desenvolupa el dret dels pares que els seus fills rebin a l'escola l'ensenyament moral i religiós congruent amb llurs pròpies conviccions (art. 27.3 de la Constitució espanyola [CE]), que és un dret fonamental. Per la seva part, tant la Llei orgànica 1/1990 General del Sistema Educatiu (LOGSE), con la Llei orgànica 10/2002 de Qualitat de l'Educació (LODE), remetent a l'Acord entre l'Estat i l'Església quant a la regulació de la matèria. Tant l'Acord con la LOGSE van ser desenvolupats per un reglament de 1994 (el Reial Decret 2438/1994), el qual, per raó de la moratòria en l'aplicació del sistema educatiu de la LOGSE (arran del canvi de Govern espanyol), encara resulta d'aplicació.

La finalitat de l'obra, com ja he avançat, és definir i explicar el règim jurídic dels professors de religió catòlica i més concretament definir i explicar les següents qüestions: quines són les fonts aplicables, quina és la naturalesa jurídica del contracte que vincula el professor de religió i quines són les parts en aquest contracte. Per tal de treure conclusions, com és propi del mètode científic jurídic, l'autor descobreix i interpreta les fonts del dret amb criteris propis, estudia la jurisprudència i comenta la doctrina científica. I per a complir amb la seva missió, estructura l'obra en sis capítols, precedits d'un pròleg i d'una introducció. El primer capítol estudia els antecedents immediats de l'actual règim jurídic dels professors de religió, és a dir la regulació de la figura en el règim franquista; el segon capítol ens descobreix les fonts actuals de regulació de la matèria; el tercer capítol explica i defineix els elements essencials del règim jurídic, a partir de la interpretació de les fonts i amb el complement de la jurisprudència del Tribunal Suprem (TS); el següent capítol és heterogeni i ajunta casuística, sociologia i política; el cinquè es refereix a una casuística molt localitzada geogràficament, i, finalment, l'últim capítol és de resum i conclusions. Des del meu criteri, els capítols més importants són el segon i el tercer, car en aquests és on l'autor defineix amb fonament els elements essencials del règim jurídic dels professors de religió i on s'expressen les conclusions més importants, alhora que es critica el sistema i es proposen solucions legals millors des del punt de vista de l'autor.

El primer capítol, encertadament el més breu (ja que no cal abundar en l'estudi d'un dret derogat, però tampoc no cal oblidar-lo, en la mesura en què ens ajuda a entendre el present), explica el model dels professors de religió catòlica pre-constitucional, regulat bàsicament en el concordat de 1953 entre l'Estat espanyol i la Santa Seu, dintre un règim polític basat en els principis de confessionalitat i no reconeixement de la llibertat religiosa com a dret fonamental. La conclusió més important que en treu l'autor és que els professors de religió haurien de ser considerats «funcionarios de

empleo» (règim assimilat al dels funcionaris interins), si més no pel que fa als professors de religió en els «Institutos de Enseñanza Media» (ja que el Concordat distingia segons el nivell educatiu). Aquesta conclusió es fonamenta en el Concordat, en una Resolució ministerial de 1974 i en una sentència del TS de 1978. L'autor destaca les similituds entre el sistema concordatari i l'actual vigent quant a la doble dependència del professors de la jerarquia catòlica, que els proposava, i del Ministeri, que els nomenava. Aquesta circumstància, però, no caldria, des del meu punt de vista (tampoc l'autor no es mostra especialment crític en aquest punt) considerar-la negativa, ja que és una manifestació concreta del principi de separació entre l'Estat i l'Església, car l'Estat implícitament es declara incompetent per a determinar quina és la persona millor per a impartir classes de religió.

El segon capítol se centra en la regulació actual de la matèria, començant pels preceptes constitucionals d'aplicació, els arts. 16.3 i 27.3 de la CE. Del primer precepte en surten els principis d'aconfessionalitat de l'Estat i el de cooperació de l'Estat amb les confessions religioses; del segon, el dret fonamental dels pares que s'ensenyi religió a l'escola. L'autor recorre a una figura geomètrica (un triangle equilàter) per a explicar el marc jurídic dintre el qual s'hauria de produir el desenvolupament legal d'aquesta matèria, en una metàfora que serveix perquè l'autor manifesti la seva opinió que el desenvolupament fet efectiu a través de l'AEAC, si va resultar òptim en el 1979, avui fa «predominar perillosament la cooperació sobre l'aconfessionalitat» i crea una «tensió susceptible de fracturar el marc constitucional». L'autor considera que el dret reconegut en l'art. 27.3 de la CE no es pot identificar amb el dret a rebre ensenyament de religió a l'escola, que els ciutadans no poden exigir aquesta prestació de l'Estat i que només el desenvolupament legal de la Constitució a través de l'AEAC ha fet això possible, amb els inconvenients que s'han esmentat.⁵ L'autor nomena i classifica el sistema disposat per l'AEAC com d'«integració orgànica»,⁶ comparant-lo amb el sistema de «lliure accés», que considera millor.

A partir d'aquí l'autor exposa cronològicament totes les normes estatals que han desenvolupat l'AEAC i que han servit per a concretar el règim jurídic dels professors de religió, regulat de forma oberta en l'AEAC. Com queda exposat i fonamentat, els reglaments de 1979, 1980, 1982 i 1993 no determinen la naturalesa jurídica del règim de prestació de serveis dels professors, malgrat que els dos últims avancen en la consideració de l'Estat com a empresari i en el compromís de finançament del servei. Però no serà fins a la Llei 50/1998 de mesures fiscals, administratives i de l'ordre social, completada per l'Ordre ministerial de 9 d'abril de 1999 (resultat d'un conveni entre

5. L'autor no ho fa, però considero que en aquest punt caldria citar la Sentència del TC 5/1981, de 13 de febrer, que en el seu fonament jurídic num. 9 diu que les institucions públiques, especialment en els centres docents, i com a conseqüència del principi d'aconfessionalitat de l'Estat han de ser «ideològicament neutrals», la qual cosa és compatible amb «l'organització en els centres públics d'ensenyaments de seguiment lliure per fer possible el dret dels pares a elegir per llurs fills la formació religiosa i moral que estigui d'acord amb les seves pròpies conviccions (art. 27.3 de la constitució)».

6. Certament els noms no fan les coses, i en aquest sentit es pot dubtar de l'oportunitat de nomenar el sistema d'aquesta manera. El sistema d'integració orgànica és el propi d'estats confessionals, en els quals la funció religiosa s'integra orgànicament en l'Administració civil de l'Estat, i les persones que serveixen en aquestes funcions són funcionaris públics.

l'Estat i l'Església), que queda definit el règim jurídic dels professors, que en tots els nivells educatius quedaran vinculats a l'Administració a través d'una relació laboral de durada determinada, coincident amb el curs escolar, inclosos en el Règim General de la Seguretat Social i, percebent unes retribucions equivalents a les dels professors interins en cada nivell educatiu. Aquestes normes estatals van anar precedides de dues sentències del Tribunal Suprem de 1996 i 1997 que van proclamar sense dubte el caràcter laboral dels professors de religió a l'escola pública. El reglament de 1999 concreta també altres aspectes, com són els requisits per ser professor de religió.

Després d'una exposició clara i acurada semblava haver quedat resolt el règim jurídic dels professors de religió i ben definit en tots els seus elements. Nogensmenys l'autor dedica el tercer capítol (fins i tot jo diria que la resta del llibre) a posar en dubte les conclusions a les quals havia arribat. Jo el que penso és que l'autor confon en aquest punt les seves propostes legals amb el que prescriu l'ordenament vigent. És a dir, com que a l'autor no li agrada la solució legal, sinó que voldria una altra regulació, intenta posar en crisi el sistema legal actual, qüestionant-ne de manera oberta la constitucionalitat. Inconstitucionalitat de les pròpies normes reguladores del règim dels professors de religió, i eventuais violacions de drets fonamentals com a conseqüència de l'aplicació del règim vigent. L'autor, com ja havia manifestat anteriorment, considera que la jerarquia eclesiàstica és qui hauria d'assumir la condició d'empresari, amb la qual el professor de religió mantindria la relació laboral, evitant-se així una eventual inconstitucionalitat per raó que els professors de religió contractats per l'Administració s'hi incorporen sense respectar els principis d'igualtat, mèrit i capacitat (arts. 23 i 103.3 de la CE). Tot això dintre un sistema de «lliure accés» en el qual l'Administració cediria els espais de les escoles per a ensenyar la religió fora de l'horari escolar.⁷

En aquest capítol Ferreriro es refereix també a la transferència a les Comunitats Autònomes de les obligacions assumides per l'Estat sobre ensenyament de religió i a la irretroactivitat del reglament de 1999 quant a l'equiparació salarial dels professors als corresponents funcionaris interins. Les pp. 91 a 119 d'aquest mateix capítol les trobem repetitives, ja que l'autor torna a plantejar-se la naturalesa del contracte per a arribar a les mateixes conclusions, si bé és cert que ho fa afegint nous arguments. Les conclusions són evidents: el contracte que vincula els professors amb l'Administració és laboral temporal (dura un curs), sense necessitat de pre-avis del seu acabament i sense que calgui motivar la no renovació de l'encàrrec per part de l'Església. Aquesta decisió de no renovar no equival a un acomiadament. L'autor, de tota manera, considera que aquesta manera de procedir, estrictament legal, va en contra de l'estabilitat laboral i de les possibilitats de promoció dels professors, i per això acaba proposant, com ha fet sovint, el sistema de «lliure accés» com el més coherent amb la Constitució.

Pel que fa al capítol quart, el trobo molt llarg, sobretot perquè resulta bastant estèril quant a resultats científics. És tan llarg com els tres capítols anteriors i no modifica cap dels conceptes i conclusions ja escrits i descrits per l'autor. Comença el capítol amb dues referències jurisprudencials que res tenen a veure amb el tema del llibre, per molt que l'autor asseguri, simptomàticament, que sí tenen a veure: es refereixen a acomiadaments de professors que *no* són de religió. A continuació torna a referir-se a la casuística que va donar lloc a una jurisprudència, la més important ja citada amb ante-

7. Com resulta obvi, aquest sistema implicaria la derogació de l'AEAC.

rioritat, amb la que s'arriba a les mateixes conclusions sobre la naturalesa de la relació de serveis dels professors de religió. Tot plegat s'adoba amb un relat de política, sociologia i periodisme.

El capítol penúltim conté comentaris sobre diverses qüestions d'inconstitucionalitat, a hores d'ara pendents de sentència, plantejades pel Tribunal Superior de Justícia de Canàries, que abunden en les crítiques de l'autor al model d'ensenyament de la religió i que qüestionen la constitucionalitat de l'AEAC. I l'últim capítol és un resum de l'obra, que inclou una síntesi del dret positiu i de les propostes de l'autor per a millorar l'actual regulació de la figura jurídica estudiada. L'obra acaba amb una citació de bibliografia específica.

En general l'obra és rigorosa, exhaustiva i ben escrita, es llegeix amb facilitat i està ben estructurada. Destria les fonts aplicables i les interpreta correctament, definint en tots els seus elements el règim jurídic dels professors de religió. També resulta, des del meu punt de vista, inflada, incorporant continguts repetitius, desenvolupaments excessius d'algunes matèries i alguns continguts que no encaixen en la monografia. L'obra es pot adscriure a un corrent ideològic, no per això poc fonamentat, que proposa manca d'idoneïtat de l'actual regulació acordada de l'estatut de l'Església catòlica a Espanya. En aquest concret punt de la regulació de l'ensenyament de la religió a l'escola i del règim jurídic dels professors de religió, no seria fàcil treure-li la raó a l'autor sobre la major part de les seves crítiques. Tanmateix canviar l'actual sistema no serà gens fàcil, i en aquest sentit hi ha un bon tros entre les propostes de l'autor i un efectiu projecte normatiu que reguli de nou la matèria. A part que caldria, també, la conformitat de l'Església.

Miquel Àngel Cañivano

M. PARETS I MANETAS, *Sobre pintura romànica catalana* (Biblioteca Serra d'Or 341), Montserrat, 2005, 202 pp.

Sobre l'antiga pintura romànica catalana encara hi ha molt a dir i a estudiar, especialment en el seu aspecte iconogràfic i en el seu rerefons bíblic, teològic i àdhuc pastoral. Aquest és el camí que amb molt d'encert, ja fa anys, ha emprès l'autora d'aquest volum, ara conservadora al Museu d'Art de Catalunya. En el volum aplega onze estudis, el més important dels quals, almenys al nostre entendre, en els aspectes anteriorment esmentats, segurament és l'últim, dedicat a cercar una interpretació lògica i a comentar les riques pintures de vers l'any 1123 de l'església pirinenca de Sant Joan de Boí. Aquest conjunt, que originàriament també s'estenia als murs exteriors, a l'estil d'algunes esglésies medievals bizantines dels Balcans, segurament és un dels més originals que hi ha a Catalunya, i per això mateix ofereix més dificultats d'interpretació. Identificades, en part, l'any 1907 per Josep Gudiol i Cunill, foren arrencades i traslladades al museu barceloní en diferents campanyes de salvació en els anys 1923, 1976 i 1978. Això ha fet també que de vegades hagi estat força difícil de localitzar l'indret exacte, dins l'església, on originàriament foren pintades. La pèrdua total de les pintures de l'absis central i dels murs prèvia a aquest trasllat també dificulta, com és lògic, la lectura global de les restes conservades. Malgrat tot, l'autora, a les pp. 184-185, presenta la planta actual de l'església i un assaig de recol·locació dels fragments que el

museu té. En la part superior dels murs, conservada sobretot en les naus laterals, hi havia un fris amb figures de sants nimbats, col·locats entre torres que deuen representar la ciutat celestial, la nova Ciutat de Sió, evocada en el llibre bíblic de l'Apocalipsi. Entre els sants, per les restes d'inscripcions encara llegibles, només es pot identificar amb seguretat sant Martí de Tours. No és difícil de veure en aquest fris un record de les cèlebres processons de sants de les basíliques paleocristianes de Ravenna. Formant part d'aquest mateix fris superior, en el mur septentrional, hi havia les cèlebres escenes tantes vegades reproduïdes del martiri de sant Esteve, dels músics i joglars, dels malabaristes i dels saltimbanquis, que han de tenir, malgrat el seu caràcter secular, un sentit religiós en ser col·locats en el context pictòric d'una església, i que segurament són una al·lusió a la joia i felicitat dels benaurats que acompanyen. Un altre cicle pictòric format per un extens bestiar amb animals de vegades fantàstics ocupa el fris inferior, col·locat en els murs i en l'intradós dels arcs de separació de les naus. Aquest bestiar tindria una funció moralitzadora, perquè els animals semblen ser personificació dels vicis i de les virtuts humanes, a través de les quals els benaurats del fris superior haurien obtingut la glorificació. És més difícil d'interpretar què hi ha l'escena de la lapidació de sant Esteve fora la muralla de Jerusalem en aquest conjunt pictòric, sobretot si es té present que l'església de Boí és dedicada a sant Joan Baptista. També presenta dificultat d'interpretació l'escena d'una mena de gos amb una petita testa d'animal al capdavant de la cua i una gran flor de lis que li surt de la boca, col·locat també en el registre superior. Hi ha encara una escena d'un falconer que també crea problemes d'interpretació en relació amb la resta de les pintures. Menys problemes presenten les restes conservades del Judici Final i de l'infern de la paret occidental de l'església, així com la teofania del portal occidental de l'església i el gall de la llinda de la porta lateral del costat nord. En aquest últim, com molt bé diu l'autora, cal veure-hi, d'acord amb els antics himnes cristians de l'ofici matinal de l'*Ad galli cantum*, el símbol de Crist ressuscitat que crida, en aparèixer les primeres lluors, els fidels cristians a la pregària matinal dins l'església. En acabar, l'autora recorda que aquesta és la primera interpretació global que es fa d'aquest interessantíssim conjunt pictòric, i que per això la seva versió haurà de ser contrastada i aprofundida. No podem pas oblidar que la decoració de l'interior de les esglésies sempre ha tingut una funció catequètica, i que més que mai la tingué a l'Edat Mitjana, quan la majoria dels feligresos de les parròquies no sabien llegir ni els calia d'aprendre'n per la raresa dels llibres manuals. Que només hàgim parlat de l'últim estudi no vol pas dir que els altres deu no mereixin ser esmentats. El contingut d'aquest és, però, el que més mereix de ser recensionat en una revista de teologia.

Miquel S. Gros i Pujol